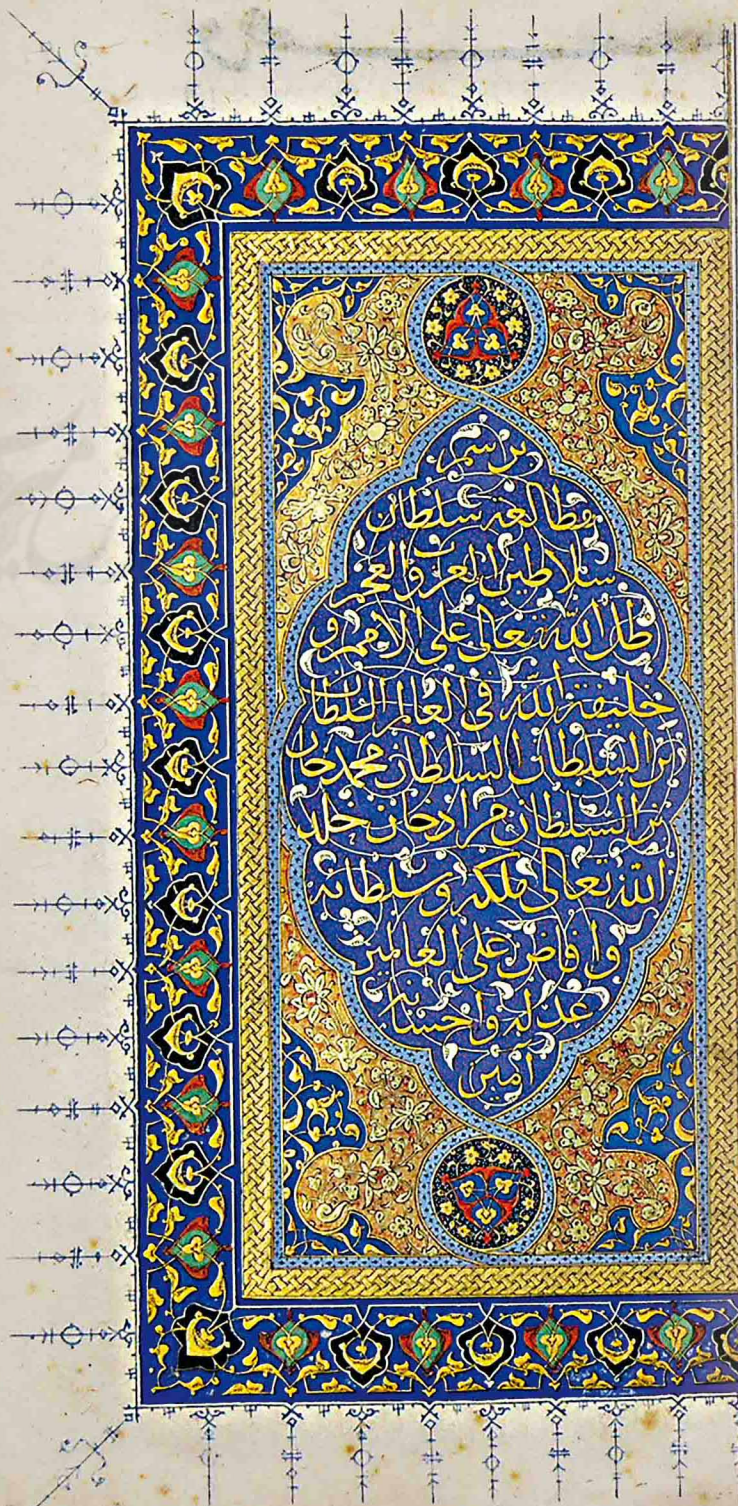

گزارش میراث

فصلنامه اطلاع‌رسانی در حوزه نقد و تصحیح متون، نسخه‌شناسی و ایران‌شناسی

دوره سوم، سال هفتم، شماره چهارم، زمستان ۱۴۰۱ [انتشار: زمستان ۱۴۰۳]

- جلال متینی و خدمات او به میراث مکتوب فارسی ● تخبیر الکلام، اثری نویافته از سیف‌الدین اسفرنگی در سبب نزول بعضی از آیات قرآن / بهروز ایمانی
- یادمانی از دوره سلجوقی در حلب / احمد عاصبار ● برخی واژه‌ها و اصطلاحات مغولی در الواسیل الی الریاسیل / علی صفی آق‌قلمه ● به نیروی بازوی کیخسروی: درباره نام گرجی الهوردی خان / محمدصادق میرزاابوالقاسمی ● برای محافظت و از روی مهرورزی: اعمال عاطفی در نقاشی‌های نسخه‌های خطی ترکی - ایرانی دوران مدرن متقدم / کریم‌تین گروبر، ترجمه: نسترن بجایی ● سه یادداشت ریشه‌شناسی: بشکول، بزکول، بشول، بشول، بزکول، بشکولین؛ دیزه؛ بلج / حسن رضایی باغ‌بیدی، ترجمه: میلاد یگلدو ● شواهدی بر درستی ترجمه بنداری از «ماده سهر» به «ناقه بنت ثلاثین» / حسین شهرابی ● درباره مفردات و رباعیات حسینعلی میرزا فرمان‌فرما / علیرضا خزایی ● درآمدی بر محصلات فهرست‌نویسی نسخ خطی فارسی در لهستان؛ گدرا به نسخ خطی بهار دانش در ورشو و طوطی‌نامه در ورسلاو / ستاسواف آدام یاشکونسکی ● اشعار نویافته خالص استرآبادی / سید هادی میرزایی ● درنگی بر تصحیح احسن القصص؛ سنجش متن تصحیح‌شده احسن القصص با نسخه اساس (محفوظ در کتابخانه چلبی عبدالله ترکیه) / سید رضا موسوی هفتادر ● نقد و بررسی تفاوت ضبط‌های زرین‌قنانه با دست‌نویسی نویافته / صادق ارشی ● ریشه‌شناس چه می‌کند؟ (۱۵) / سید احمدرضا قائم‌مقامی ● زندگی و آثار فریدون بیگ / نصرالله صالحی

فصلنامه اطلاع‌رسانی در حوزه نقد و تصحیح متون،
 نسخه‌شناسی و ایران‌شناسی
 دوره سوم، سال هفتم، شماره چهارم
 زمستان ۱۴۰۱ [انتشار: زمستان ۱۴۰۳]

صاحب امتیاز:

مؤسسه پژوهشی میراث مکتوب

مدیر مسئول و سردبیر: اکبر ایرانی

معاون سردبیر و سرویستار: مسعود راستی‌پور

مدیر داخلی: یونس تسلیمی پاک

طراح جلد: محمود خانی

چاپ دیجیتال: میراث

نشانی مجله:

تهران، خیابان انقلاب اسلامی، بین خیابان دانشگاه و
 ابوریحان، ساختمان فروردین (شماره ۱۱۸۲)، طبقه دوم.

شناسه پستی: ۱۳۱۵۶۹۳۵۱۹

تلفن: ۶۶۴۹۰۶۱۲

دورنگار: ۶۶۴۰۶۲۵۸

www.mirasmaktoob.com

gozash@mirasmaktoob.ir

بها: ۶۰۰،۰۰۰ ریال

روی جلد: دستنویسی مورخ ۸۷۰ق از تحریر
 المجسطی، اثر نصیرالدین محمد بن محمد بن حسن
 الطوسی (۵۹۷-۶۷۲ق)، که به رسم خزانه سلطان محمد
 فاتح (۸۴۸-۸۸۶ق) انتساخته شده و اکنون به شماره
 ۱۳۶۰ در مجموعه فیض‌الله افندی در کتابخانه ملت
 (استانبول) نگهداری می‌شود.

فهرست

سرتن

جلال متینی و خدمات او به میراث مکتوب فارسی..... ۳-۴

بسمت

تخیر الکلام، اثری نویافته از سیف‌الدین اسفرنگی در سبب نزول بعضی از سوره و آیات قرآن /

بهروز ایمانی ۵-۹

یادمانی از دوره سلجوقی در حلب / احمد خاها یار ۱۰-۱۲

برخی واژه‌ها و اصطلاحات مغولی در الواسیل الی الرسیل / علی صفری آوقلعه ۱۳-۱۹

به نیروی بازوی کیخسروی: درباره نام گرجی اللوردی خان / محمّدصادق میرزا ابوالقاسمی ۲۰-۲۲

برای محافظت و از روی مهرورزی: اعمال عاطفی در نقاشی‌های نسخه‌های خطی ترکی - ایرانی دوران

مدرن متقدم / کریستین گرویر: ترجمه: سرتن نجانی ۲۳-۵۰

سه یادداشت ریشه‌شناختی: بشکول، پزکول، بشول، پزگول، بشکولیدن؛ دیزه؛ بلوچ / حسن رضایی باغبیدی:

ترجمه: میلاد بیگلر ۵۱-۵۴

شواهدی بر درستی ترجمه بنداری از «ماده سهر» به «ناقه بنت ثلاثین» / حسین شهرابی ۵۵-۶۳

درباره مفردات و رباعیات حسینعلی میرزا فرمان‌فرما / علیرضا خزایی ۶۴-۶۹

درآمدی بر معضلات فهرست‌نویسی نسخ خطی فارسی در لهستان: نگاهی گذرا به نسخ خطی بهار دانش

در ورشو و طوطی‌نامه در ورسلاو / ستانیسواف آدام باشکوفسکی ۷۰-۸۰

اشعار نویافته خالص استرآبادی / سیدهای میرآقایی ۸۱-۸۷

نقد و بررسی

درنگی بر تصحیح احسن القصص؛ سنجش متن تصحیح‌شده احسن القصص با نسخه اساس (محفوظ در

کتابخانه چلبی عبدالله ترکیه) / سیدرضا موسوی هفتاد ۸۸-۹۹

نقد و بررسی تفاوت ضبط‌های زرین‌قبانامه با دست‌نویسی نویافته / صادق ارشی ۱۰۰-۱۱۳

پژوهش‌های باستان‌شناسی

ریشه‌شناس چه می‌کند؟ (۱۵) / سید احمدرضا قائم‌مقامی ۱۱۴-۱۱۷

ایران در متون و منابع عثمانی (۲۸)

زندگی و آثار فریدون بیک / نصرالله صالحی ۱۱۸-۱۲۲

راهنمای نویسندگان و خوانندگان

- آرای مندرج در نوشته‌ها لزوماً منطبق با نظر گزارش میراث نیست.
- گزارش میراث در پذیرش و ویرایش مقالات مختار است.
- نقل مطالب این نشریه با ذکر مأخذ مجاز است.
- مقالاتی که پذیرفته نشده‌اند، بازگردانده نمی‌شوند.
- نسخه ویراسته و نهایی مقالات، حتی المقدور با تأیید نویسندگان به چاپ خواهد رسید.

از نویسندگان می‌خواهیم به نکات زیر توجه فرمایند:

- مقالات ارسالی نباید پیش‌تر در نشریه‌ای منتشر، یا همزمان به نشریات دیگر تحویل شده باشد؛ در غیر این صورت، مجله از چاپ دیگر مقالات نویسنده معذور است.
- نوشته‌های خود را به صورت تایپ‌شده با نرم‌افزار Word و به نشانی gozaresh@mirasmaktoob.ir بفرستید.
- تصاویر، جدول‌ها و نمودارها جداگانه و با فرمت JPEG یا TIFF ارسال شوند.
- به همراه مقالات مترجم، رونوشت متن اصلی و اطلاعات کامل کتاب‌شناختی مقاله ترجمه‌شده فرستاده شود.
- در مقالات نقد و بررسی، لازم است تصویر روی جلد کتاب، نیز مشخصات کتاب‌شناختی آن درج شود؛ شامل موارد زیر:
 - نام مؤلف. عنوان کتاب. نام مصحح/ مترجم. محل چاپ: ناشر، سال چاپ.
 - ارجاعات به صورت زیر تنظیم شود:
 - نام خانوادگی، تاریخ انتشار: [جلد/ شماره صفحه (مثلاً: افشار، ۱۳۸۹: ۲۱۲)].
 - تبصره: اگر ارجاع بعدی به اثری دیگر از همان نویسنده باشد، به جای نام خانوادگی: همو؛ اگر ارجاع بعدی به همان کتاب باشد، به جای نام خانوادگی و تاریخ نشر: همان؛ اگر ارجاع بعدی عین ارجاع قبلی باشد: همانجا.
 - کتابنامه در پایان مقاله به ترتیب الفبایی، بر اساس نام خانوادگی یا نام شهر مؤلفان، بدین شیوه تنظیم شود:
 - کتاب: نام خانوادگی/ نام شهر، نام (تاریخ انتشار). عنوان کتاب. [نام مترجم، مصحح و...]. [شماره ویراست]. محل نشر: ناشر. (مثلاً: آذرنوش، آذرتاش (۱۳۸۷). چالش میان فارسی و عربی. ویراست دوم. تهران: نشر نی).
 - مقاله در مجله: نام خانوادگی، نام (تاریخ انتشار). «عنوان مقاله». [نام مترجم]. نام نشریه، دوره یا سال، شماره: شماره صفحات. (مثلاً: صادقی، علی اشرف (۱۳۶۸). «یک قاعده آوایی». مجله زبانشناسی، سال ششم، ش ۲: ۶۲-۷۴).
 - مقاله در دانشنامه، مجموعه مقالات و...: نام خانوادگی، نام (تاریخ انتشار). «عنوان مقاله». [نام مترجم]. در: نام دانشنامه/ مجموعه مقالات. زیر نظر/ به کوشش. محل نشر: ناشر. شماره صفحات. (مثلاً: خالقی مطلق، جلال (۱۳۸۱). «اهمیت و خطر مأخذ جنبی در تصحیح شاهنامه». در: سخن‌های دیرینه. به کوشش علی دهباشی. تهران: افکار. ص ۲۸۵-۳۱۲).
 - دستنویس: نام شهر، نام. عنوان کتاب. شماره دستنویس و کتابخانه. تاریخ کتابت. نام کاتب. (مثلاً: نیشابوری، معین‌الدین محمد بن محمود. بصائر یمنی. دستنویس ش ۳۵۸۴ کتابخانه ملی تبریز. مورخ پنجشنبه ۴ جمادی الاول ۶۸۰ق. به خط ابی‌الخیر محمد بن ابی‌بکر خراسانی تفتازانی.)

فهرست‌نگار و نیز دارنده نسخه (آقای مولوی وردک) دسترسی نیافته و از ایرج افشار برای شناسایی بیش‌تر آن یاری خواسته‌است:

این [در] کتاب ذریعه، کشف الظنون، ایضاح المکنون، استوری و برگل نیامده است. آیا شما می‌توانید در شناسایی این مؤلف و یا نشانی نسخه دیگر آن مرا یاری دهید؟ استاد دانش‌پژوه در سفرهای شوروی خود به این کتاب و یا این کس برخوردند؟

خوشبختانه پس از چهل‌واندی سال، دستنویس مذکور تخیر الکلام که در تملک آقای مولوی وردک بوده و منزوی آرزوی دیدار آن را داشته‌است، اکنون از پرده مستوری برآمده‌است. این پرده‌نشین دیرآشنا، که سال‌ها متواری بوده، به هر روی، دل به هجرت سپرده و رهی دراز از پاکستان تا عربستان پیموده و حال برای همیشه در گنجینه مخطوطات کتابخانه دانشگاه ملک سعود (ریاض) جای گرفته‌است.

ابونصر سیف‌الدین احمد بن محمد، مشهور به سیف اسفرنگی / اسپرنگی / سپرنگی (۵۸۱-۶۶۶ق) به‌عنوان شاعر شناخته شده، اما جز شخصیت شاعری، به فضیلت دانش‌وری نیز آراسته بوده و آثار ارزشمندی را رقم زده که از آن جمله، همین تخیر الکلام (ترجمه و تفصیل اسباب النزول ابی‌الحسن علی بن احمد واحدی نیشابوری، د. ۴۶۸ق) و بخش‌هایی از کتاب روضة القدس و بیضة الانس (در تعبیر

۱. در مجموعه خطی شماره ۲۰۵۲ کتابخانه ایاصوفیا - که در سال‌های ۶۸۵-۶۸۷ق به‌دست کاتبی به نام و نسب مبارک بن اصیل بن محمد النجیب، ملقب به نجم قرطاسی، تحریر یافته - رساله‌ای ثبت است با عنوان انوار الروضة و اسرار البیضة و محتوی است بر «تشبیهات بعضی از موجودات، و صفات بعضی از مکونات» که «ابی‌بکر بن طاهر الملقب بمجیر الشاعری» از کتاب روضة القدس و بیضة الانس مولانا، استاد الامام، سیف‌الدین سپرنگی استخراج کرده‌است. چون نسخه قصه یوسف پس از درگذشت سیف اسفرنگی در مطالعه ابی‌بکر بن طاهر افتاده، تشبیهات بعضی از موجودات و صفات بعضی از مکونات را خلاصه روضه و مخ بیضة یافته، بنابراین «از برای سلاح سحرسازان، و صلاح سخن‌پردازان، بر ترتیب، از تشبیه آفتاب تا تشبیه خروس» را از کتاب برآورده و در قالب رساله‌ای به‌نام انوار الروضة و اسرار البیضة عرضه کرده‌است (در این باره رک. «رساله‌ای نویافته از سیف‌الدین سپرنگی»، بهروز ایمانی، پیر گلرنگ، ص ۳۴۵-۳۵۲). متن کامل انوار الروضة و اسرار البیضة را بازخوانی کرده‌ایم و در نامواره محمود افشار منتشر شده‌است (ج ۱، ص ۱۲۹).
۲. آینده، سال ۱۷، شماره ۶، ۱۳۶۰، ص ۴۷۲-۴۷۳؛ نیز: حدیث عشق، ص ۱۱۹.

پیشکش به استاد احمد منزوی

تخیر الکلام

اثری نویافته از سیف‌الدین اسفرنگی در سبب نزول بعضی از سوره و آیات قرآن

بهرروز ایمانی

چند سال پیش که بخش‌های بازمانده^۱ از کتاب روضة القدس و بیضة الانس (در تعبیر قصه یوسف) سیف‌الدین اسفرنگی (۵۸۱-۶۶۶ق) را برای چاپ و نشر آماده می‌کردم، در پی شناسایی آثار گم‌شده این سراینده دانش‌ور برآمدم و از طریق نوشته احمد منزوی از کتاب تخیر الکلام او اطلاع یافتم. او در نامه‌ای که در سال ۱۳۶۰ به ایرج افشار نوشته‌است، از وجود این اثر خبر داده‌است:

آقای میرسجاد حسین که یکی از فضلاء شهر پیشاور پاکستان هستند، پنج سال پیش، ضمن نسخه‌های خطی فارسی موجود در کتابخانه‌های پیشاور، کتابی بدین نام و نشانی‌ها، به مرکز [تحقیقات فارسی در اسلام‌آباد] معرفی کرده‌اند:

تخیر الکلام از سیف‌الملّة والدین عماد الاسلام والمسلمین الاسرنگی (نه اسفرنگی) که در دیباچه می‌گوید: در سنّ هفتادوهشت سالگی، در ۶۶۰هـ این تفسیر را نگاشته است. آغاز نسخه (۳ برگ افتاده): اگر چه این ضعیف برگشته‌حال را سال از هفتادوهشت گذشته است و قریحت وقادرا استعداد تألیف الفاظ و انشای معانی نمانده... نسخه به خط عبدالرحیم بن محمد بن احمد بن مسعود بن سلیمان بن داود، او‌اخر رجب ۶۶۲هـ است در ۴۱۵ص، ۱۵س. نشانی نسخه: پیشاور، جهنگی، مذهبی کتابخانه، آقای مولوی وردک، ۲۰۷۰۲.

همین اطلاع اندک منزوی درباره تخیر الکلام محدود به برکه‌ای بوده که یکی از فهرست‌نگاران مرکز تحقیقات (همان آقای میرسجاد حسین) به ایشان تحویل داده‌است و او پنج سال پس از شناسایی دستنویس اثر، به این

قصهٔ یوسف) به دست ما رسیده است. ظاهراً این تخیر الکلام همان است که واعظ کاشفی از آن نام برده و مطلبی نقل کرده است:

فاضل علامه سیف‌الدین ابونصر احمد اسپرنگینی ... در ترجمه کتاب اسباب نزول که از تصانیف امام الائمه ابی الحسن علی بن احمد الواحدی است ... از اصمعی نقل می‌کند که در جامع بصره، مهدی خلیفه را دیدم بر منبر ...^۳

از عناوین و القابی که سیف اسفرنگی را بدان‌ها ستوده‌اند، همچون سیف‌الدین،^۴ سیف‌المله و الدین،^۵ عمادالاسلام والمسلمین، استاد الامام،^۶ تاج شریعت،^۷ علامه فاضل^۸ و غیره، معلوم می‌شود که او مقتید به شرع و سنت اسلامی بوده و خود نیز به این تقید اشاره کرده است:

از کمالات سعادت این شرف دارم که هست انقیاد شرع و سنت مذهب مختار من^۹
شمس‌الدین حدادی نیز در قصیده‌ای که در حق سیف اسفرنگی سروده، به پایبندی او به شریعت اشاره کرده است:

... عنصر اقبال، احمد، آن چو محمد
قاطع دعوی شرک و حجت ایمان
قوت بازوی شرع و ماحی بدعت
کاتب اسرار وحی و ناسخ ادیان...^{۱۰}

با این اوصاف، مشخص است که اسفرنگی، نویسنده و سراینده‌ای متشرع بوده و آگاه به مسائل و معارف اسلامی، به ویژه علوم قرآنی، و آثاری که رقم زده، همچون تخیر الکلام و روضه القدس همه در موضوع علوم قرآنی است.

تخیر الکلام

توجه به علوم قرآنی (تفسیر، فرائد، حدیث و...) در ماوراءالنهر، از سده سوم هجری، رواج یافت و تا سده هفتم تداوم یافت و در گذر این چهار سده، آثار گرانمایه‌ای به تازی و پارسی پدید آمد که بررسی آن‌ها خود نیازمند یک پژوهش فراگیر و موشکافانه است. سنت ترجمه و تفسیر قرآن به زبان فارسی در فرارودان، با ترجمه تفسیر طبری بنیان گرفت و با آثاری همچون انیس المریدین و روضه المحبتین (تفسیر قصهٔ یوسف) ابوالقاسم محمود بن حسن جیهانی ترمذی^{۱۱} (زنده

در ۴۷۵ق)، مدارج الافهام والافراج فی تفسیر آیه ثمانیه^{۱۲} عبدالعزیز عثمان بن ابراهیم نسفی (د. ۵۳۳ق)، تفسیر نجم‌الدین عمر نسفی (د. ۵۳۷ق)، لطائف التفسیر زاهد در واجکی (د. ۵۴۹ق)، ینابیع العلوم صفی‌الدین اندخودی^{۱۳} (سده ۶ق) و روضه القدس و بیضة الانس (در تعبیر قصهٔ یوسف) و تخیر الکلام سیف اسفرنگی (د. ۶۶۶ق) تداوم یافت.^{۱۴} این آثار، گنجینه‌های تاریخ زبان پارسی به شمار می‌روند و تحولات آوایی و مختصات دستوری و ویژگی‌های واژگانی زبان فارسی را در جغرافیای ماوراءالنهر تبیین و تعریف می‌کنند.

نام و نشانی از تخیر الکلام در منابع کتاب‌شناختی نیست و اگر دستنویس مذکور هم به دست روزگار از میان می‌رفت، هرگز از ترجمه و تألیف آن به قلم سیف اسفرنگی مطلع نمی‌شدیم. برگ یا برگ‌هایی از دیباچه مؤلف از دستنویس تخیر الکلام افتاده و آنچه باقی مانده است سطوری بیش نیست. از این سطور معلوم می‌شود که اسفرنگی اثر خود را در هفتاد و هشت سالگی به التماس اصحاب و احباب قلمی کرده است:

اگرچه این ضعیف برگشته‌حال را سال از هفتاد و هشت
در گذشته بود و قریحت و قَاد را استعداد تألیف الفاظ و
انشای معانی نمانده و سفیران انفاس را از آمدشد

۳. تحفة الصلوات، گ. ۹-۹ پ.
۴. دیوان سیف اسفرنگی، ص ۵۴۱ (قصیده شهاب‌الدین در ستایش او).
۵. همان، ص ۳۸۰.
۶. همان جا.
۷. همان، ص ۵۴۱ (قصیده شهاب‌الدین در ستایش او).
۸. تحفة الصلوات، گ. ۹ ر.
۹. دیوان سیف اسفرنگی، ص ۴۲۸.
۱۰. همان، ص ۳۸۰-۳۸۱.
۱۱. انیس المریدین جیهانی را ابونصر احمد بن محمد ارفنجنی بخاری در سال ۴۷۵ق، بازخوانی، پیرایش و ویرایش کرده است (رک. تاج القصص، ج ۲، ص ۴۵۵-۴۵۶).
۱۲. ایضاح المکنون، ج ۲، ص ۴۵۳.
۱۳. دربارهٔ این تفسیر، رک. «پژوهشی در تفسیر ینابیع العلوم اندخودی»، حسن جهاندار، آینه میراث، شماره پیاپی ۷۳، پاییز و زمستان ۱۴۰۲، ص ۲۱۹-۲۴۳.
۱۴. برخی از ترجمه‌های قرآن نیز وابسته به حوزه زبانی ماوراءالنهر است، از جمله قرآن مترجم متعلق به مسیح ذبیحی، میکروفیلم شماره ۳۹۹۷ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران (رک. «قرآن مترجم ۳۹۹۷ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، گنجینه‌ای از فارسی ماوراءالنهری»، منظر سلطانی و مرضیه مسیحی‌پور، تاریخ ادبیات، دوره ۱۵، ش ۲، پاییز و زمستان ۱۴۰۱، ص ۱۱۳-۱۴۲).

هویت این شهاب الاسلام شمس‌الدین خالدی، که سیف اسفرنگی از دوران طفولیت با او دوستی و مودت داشته‌است، مشخص نیست. در دیوان سیف اسفرنگی، دو نام مشابه با اسم او دیده می‌شود: یکی شهاب‌الدین خاله که شاعر بوده و اسفرنگی در ضمن دو قطعه شعر او را ستوده،^{۱۶} و دیگری شمس خاله (شمس‌الدین محمد بن مؤید حدادی سمرقندی) که اشعاری در مدح و هجو او پرداخته‌است.^{۱۷}

این شمس خاله، بنا به گزارش ضیاء‌الدین پارسی (د. ۶۳۹-۶۴۰ق) در سال ۶۳۶ق در گذشته و نمی‌تواند شهاب الاسلام شمس‌الدین خالدی باشد، چرا که او در زمان تألیف تخیر الکلام، یعنی سال ۶۶۰ق، زنده بوده و اسفرنگی در تألیف کتاب خود با او مشورت کرده‌است. اما شهاب خاله، که در شمار ممدوحان سیف اسفرنگی بوده و با ضیاء‌الدین پارسی نیز مشاعره داشته‌است، از شخصیت‌های گمنام نیمه دوم سده ششم و نیمه نخست سده هفتم است^{۱۸} و پیش از سال ۶۴۰ق در گذشته و او هم نمی‌تواند شمس‌الدین خالدی مورد نظر باشد. اوحدی از شاعری به نام شهاب‌الدین خالد یاد کرده و اشعاری از او آورده و متذکر شده‌است که «بعضی شهاب‌الدین خالد را با شمس‌الدین حدادی معاصر دانسته‌اند»^{۱۹}.

تخیر الکلام، چنان که از فحوای کلام اسفرنگی برمی‌آید، ترجمه و تفصیل اسباب النزول واحدی نیشابوری (د. ۴۶۸ق) است. او در دیباچه خود اشاره می‌کند که مؤلف این کتاب، یعنی واحدی، «سبب نزول بعضی از سوره و آیات قرآن را که از ثقات مشایخ شنیده و صحت آن به نزدیک او ثابت شده» در کتاب اسباب النزول قرآن آورده‌است. در جای دیگر (ذیل آیه «ادع سبیل ربک» سوره نحل) از واحدی نیشابوری به عنوان مؤلف کتاب نام می‌برد: مؤلف کتاب، ابوالحسن علی بن احمد الواحدی - رحمه الله -

۱۵. تخیر الکلام، گ ۳ پ.

۱۶. دیوان سیف اسفرنگی، ص ۵۴۲، ۵۶۷.

۱۷. درباره شمس خاله، رک. «شمس‌الدین خاله و شهاب‌الدین خاله»: مهدی علیانی مقدم، نامه فرهنگستان، ش ۵۲، تابستان ۱۳۹۴، ص ۲۷-۴۰.

۱۸. درباره او نیز رک. مقاله پیش گفته.

۱۹. عرفات العاشقین، ج ۴، ص ۲۰۴۹-۲۰۵۰.

بی‌طایل دل رفته و عمل‌داران حواس در مهمل‌آباد کسل معطل شده، ملتمس اصحاب و احباب را به صدق نیت و صفای طویرت اجابت کرد و اشارات ایشان را به جان تلقی نمود و سبب نزول بعضی از سوره و آیات قرآن را که مؤلف این کتاب از ثقات مشایخ شنیده بود و صحت آن به نزدیک او ثابت شده، از تفاسیر سلف صالح، قولی را که علمای امت و پیشوایان مذهب سنت و جماعت بر صحت و استقامت آن اتفاق کرده‌اند، در این ترجمه الحاق کرد و از مددبخش توفیق، نمودن طریق تحقیق التماس نمود. والله مستعان.^{۱۵}

چنان که خود اسفرنگی در انجام کتاب اشاره کرده، چون سودای تألیف تخیر الکلام بر خاطر او گذشته‌است، با «امام همام، مقدم معظم، شهاب الاسلام... شمس‌الملة والدین الکبری الخالدی» مشاورت کرده و خالدی او را بر طریق سداد و صواب ارشاد کرده و به تألیف آن برانگیخته، و اسفرنگی در اوایل شهر سنه ستین و ستمائه (۶۶۰ق) تألیف کتاب را به پایان رسانده‌است:

باز می‌نماید بنده ضعیف که صاحب تألیف و ترتیب این کتاب است که روز اول، چن مرا سودای این عمل بر خاطر گذشت و تمنای دیرینه بر تحقیق آن باعث شد، با یکی از یگانگان زمانه که در فنون علوم، چن آفتاب تنهارو بود و چون چراغ معنی از پرتو نور خویش در تجلی، و از غره صباالی یومناهدا مرا با او صداقت جانی و مودت روحانی، یعنی امام همام، مقدم معظم، شهاب الاسلام، علامه الزمان، کشاف العلل والیبیان، شمس‌الملة والدین الکبری الخالدی - ادام الله میامن ایامه - مشاورت کردم، مرا به طریق سداد و صواب ارشاد کرد و گفت اگرچه افاضل آفاق اتفاق کرده‌اند که توبه لطف صانع و قوت طالع، نوعروسان سخن را بر سریر تقریر و تحریر چنان می‌توانی جلوه کردن که ارباب فضایل و فحول افاضل به جان خریداری و به کابین گران خواستاری کند، اما هرآینه باید که این ترجمه بر جزالت لفظ مقصور بود و از تکلف مذکرانه و صناعات شاعرانه مجرّد باشد تا در معانی آیات و الفاظ نبوی و روایات ثقات، تفاوتی نرود که وسیلت غرامت و ندامت قیامت گردد. آن نصیحت را غنیمت شمردم و به اصطلاح اهل ترسل توسل نمودم، لاجرم این تمیمه فخر به یمن اهتمام او تمام شد و این فتوح‌نامه که تاریخ ایام و لوح محفوظ نام من خواهد بود، در اوایل شهر سنه ستین و ستمائه به اختتام رسید. (گ ۲۴۴-۲۴۴ پ)

به این لفظ آوردست که: «انا نحتاجها هنا ان نذكر مقتل حمزة»^{۲۰}، لاجرم بر متابعت اشارت او در این ترجمه، شمه‌ای آورده شد. (۱۵۸پ)

قصه ابرهه صبح و اصحاب فیل و اهلاک طیر ابابیل متداول زبان‌ها شده است و افتتاح و اختتام او را عام و خاص دانسته، اما چاره نبود از پاره‌ای شرح کردن، اگر چه مؤلف این کتاب [واحدی نیشابوری صاحب اسباب النزول] این قصه را نیوردست. (۲۳۸پ)

باز از اثر خود به عنوان ترجمه یاد می‌کند:

مؤلف این ترجمه آن را در عبارت آورد... (۱۵پ)

این عبارات حاکی از آن است که اسفرنگی کتاب اسباب النزول واحدی را به پارسی برگردانده، مطالب بسیاری بر آن افزوده و در شکل یک اثر جدید درآورده و به همین علت، خود را «صاحب تألیف و ترتیب کتاب» دانسته است (۲۴۴ر). آن چه اسفرنگی بر ترجمه خود الحاق کرده است اقوال و روایاتی است که «پیشوایان مذهب سنت و جماعت بر صحّت و استقامت آن اتفاق کرده‌اند».

متأسفانه اسفرنگی تنها به نقل روایات بسنده کرده و نام و نشانی مستندات را ذکر نکرده است، جز در چند مورد:

- ذیل آیه «سَيَقُولُ السُّفَهَاءُ مِنَ النَّاسِ» سوره بقره:

این قول را محمد اسماعیل بخاری -رحمه الله- در کتاب التفسیر الصحیح خویش از براء بن العازب به روایت عبدالله بن ابی رجا آورده است.^{۲۱} (۲۴پ)

- ذیل آیه «وَالشُّعْرَاءُ يَتَّبِعُهُمُ الْغَاوُونَ» سوره شعراء:

مؤلف کتاب در این سوره، هیچ آیت را سبب نزول نیوردست، اما استاد کبیر نحیر، نجم الدین عمر نسفی که صفی امت و امام اهل سنت است، در تفسیر تیسیر تقریر کرده است...^{۲۲} (۱۸۳پ)

- در ذیل سوره توبه:

فقیه ابواللیث سمرقندی -رحمه الله- که از سلف صالح به شرف علم بر سر آمده بود و قبول تصانیف او بر صدق این سخن گواهی صادق است، در کتاب بستان که مؤلف اوست، آوردست... (۱۳۲پ)

- در ذیل آیه «فَأَمَّا مَنْ أَعْطَى وَاتَّقَى وَصَدَّقَ بِالْحُسْنَى» سوره اللیل:

ابوعبدالرحمن سلمی از علی روایت می‌کند...^{۲۳} (۲۳۴پ)

اسفرنگی در تألیف تخیر الکلام توصیه شهاب الدین خالدی را مبنی بر این که نثر او «بر جزالت لفظ مقصور بود و از تکلف مذکرانه و صناعات شاعرانه مجرّد باشد تا در معانی آیات و الفاظ و روایات ثقات، تفاوتی نرود»، رعایت کرده است و نثری روان و استوار، بدون توسل به اصطلاحات اهل ترسل، و متناسب با موضوع کتاب پرداخته که سازه واژگانی آن بیش تر از کلمات تازی ساخته شده است. او هر چند در نثر خود از «تکلف مذکرانه و صناعات شاعرانه» پرهیز کرده، اما هر جا سیاق کلام ایجاب کرده، ذوق شاعرانه خود را دخیل کرده و تصویرهای زیبا آفریده است:

- در توصیف شق القمر به اشاره پیامبر:

چن این قرص بی‌نمک و این پیک شاهراه فلک و این رنگ‌آمیز نیلی‌قبای و این بی‌هنر انگشت‌نمای و این مشاطه عروسان چمن و این جلوه‌گر طاوسان گلشن، یعنی قمر، به اشارت و ایما رسید... بشکافت و بر این لوح پیروزه‌گون گردون، از یک میم مستقیم ماه، دو نون ززین پدید آمد... (۲۰۹ر)

- در شکایت خوله از همسر خود اوس بن ثابت:

خوله در حضرت نبوت... شکایت کرد که نهال جمال من تا طراوت و نضارت داشت و گلزار رخسار من به شبنم هوای جوانی و نسیم بهار شادمانی تازه بود، در خدمت او، چنانک او خواست، زندگانی کردم، اکنون که آن گلبرگ طری را نوبت طراوت سپری شد و آن گل پربار رخسار به تندباد بیداد روزگار از هم فروریخت، مرا از خود دور می‌کند. (۲۱۳ر-۲۱۳پ)

تخیر الکلام متعلق به حوزه زبانی فرارودان است و هر چند عبارات و کلمات تازی در آن غلبه دارد، اما می‌توان ویژگی‌هایی از گونه فارسی ماوراءالنهری در آن یافت، همچون استعمال شناسه «یت» به جای «ید» در فعل دوم شخص جمع («شما به مسواک دهان پاک نمی‌داریت و ناخن دراز

۲۰. اسباب النزول، ص ۴۷۱.

۲۱. همان، ص ۱۵۰.

۲۲. التیسیر فی التفسیر، ج ۱۱، ص ۳۱۵-۳۱۶.

۲۳. اسباب النزول، ص ۷۱۹.

کوتاه نمی‌کنیت» (۱۶۷پ)، کاربرد قید زمان «چُن» به جای «چون» و غیره.

بیش‌تر آثاری که در موضوع اسباب نزول قرآن تألیف شده به زبان تازی است و تخیر الکلام اسفرنگی، یکی از کهن‌ترین کتاب‌های شناخته‌شده در این موضوع به زبان فارسی است؛ از این روی هم به‌حیث پردازش‌های زبانی و هم از منظر سنت ترجمه در گستره فرارودان، شایان توجه و تأمل است. امیدوارم روزی، توسط پژوهشگری آشنا با علوم قرآنی، به زیور نشر آراسته‌شود.

دستنویس تخیر الکلام

این دستنویس اکنون به شماره ۱۶۰۸ در کتابخانه دانشگاه ملک سعود ریاض محفوظ است. به نسخ خوش‌خوان عبدالرحیم بن محمد بن احمد بن مسعود بن سلیمان بن داود بن محمد بن منصور بن محمد در سال ۶۶۲ق (در زمان حیات اسفرنگی) رقم خورده و به مجلس حسام‌الدین واعظ اتحاف شده‌است:

وقع الفراغ من كتابة هذا الكتاب، اعني كتاب تخير الكلام من تأليف الشيخ الامام الاجل الاعز الاخص الاكرم المقدم، سيف‌الملة والدين، جمال‌الاسلام والمسلمين، الاسيرنگيني - ادام الله بركة حيوته - للعبد الضعيف الراجي رحمة ربه اللطيف، المعتمد على عفوه و غفرانه، المعتضد لكرمه واحسانه، عبدالرحيم بن محمد بن احمد بن مسعود بن سلیمان بن داود بن محمد بن منصور بن محمد - احسن الله احواله ولازال حفظ الله احوي له - لاجل المجلس الرفيع الامام الاجل الاعز الاخص الاكرم الامجد الاطهر الاشرف المقدم البارع الورع الكبير النحرير، حسام‌الملة والدين واعظ الملوك والسلاطين، محيي السنة، مفتي الامّة، قانع البدعة، كريم الطرفين، قدوة العالمين، بقیة السلف، استاد الخلف، امام بن الامام، حجة الاسلام - اتاه الله ما يرتجيه ووفاه ما تبقیه - في انسلاخ شهر الله الاصب رجب - عظم الله حرمة - سنة اثني وستين وستمائة. حامداً لله ومصلياً على انبيائه.

نسخه از آغاز افتادگی دارد و شمار اوراق موجود آن ۲۴۶ برگ است. اوراقی از میانه نسخه نیز افتاده‌است. خط نسخه در بعضی اوراق دگرگون شده‌است (۶-۷پ، ۸۶پ-۸۷، ۹۳-۹۴، ۱۱۲-۱۱۳ر).

منابع

- اسباب النزول: ابی‌الحسن علی بن احمد الواحیدی، روایة بدرالدین الارغیانی، تحقیق ماهر یاسین الفحل، الریاض، دارالیمان، ۲۰۰۵م.
- ایضاح المکنون: اسماعیل باشا البغدادی، بیروت، مؤسسه التاریخ العربی.
- پیر گلرنگ (یادنامه دکتر رشید عیوضی): به خواستاری رحمان مشتاق مهر و احمد گلی، به اهتمام محمد طاهری خسروشاهی، قم، نشر ادبیات، ۱۳۹۵.
- تاج القصص: احمد بن محمد بن منصور ارفنجنی، تصحیح سید علی آل‌داود، تهران، فرهنگستان زبان و ادب فارسی، ۱۳۸۶.
- تحفة الصلوات: واعظ کاشفی، دستنویس شماره ۱۳۴۹۸ کتابخانه مجلس.
- التیسیر فی التفسیر: ابی حفص النّسفی، تحقیق ماهر ادیب حبّوش، اسطنبول، بیروت، ۲۰۱۹م.
- حدیث عشق (احمد منزوی، زندگی نامه خودنوشت، گزیده مقالات و نامه‌ها): به کوشش نادر مطلبی کاشانی و سید محمدحسین مرعشی، تهران، کتابخانه مجلس، ۱۳۸۲.
- دیوان سیف‌الدین اسفرنگی: تصحیح زبیده صدیقی، مولتان (پاکستان)، قومی ثقافتی مرکز بهبود، ۱۳۵۷.
- عرفات العاشقین و عرصات العارفين: تقی‌الدین اوحدی، تصحیح ذبیح‌الله صاحب‌کاری و آمنه فخراحمد، با نظارت محمد قهرمان، تهران، کتابخانه مجلس شورای اسلامی و میراث مکتوب، ۱۳۸۹.
- کشف الظنون عن اسامی الکتب والفنون: حاجی خلیفه، تحقیق اکمل‌الدین احسان‌اوغلو و بشّار عوّاد معروف، لندن، مؤسسه الفرقان، ۲۰۲۱م.
- نامواره دکتر محمود افشار (ج ۲۳)، به کوشش محمد افشین‌فای و پژمان فیروزبخش، تهران، بنیاد موقوفات محمود افشار، ۱۴۰۳.

Gozaresh-e Miras

101

Quarterly Journal of Textual Criticism,
Codicology and Iranology
Third Series, vol. 7, no. 4, Winter 2022
[Pub. Winter 2024]

Proprietor:

The WRITTEN HERITAGE RESEARCH INSTITUTE

Managing Director & Editor-in-Chief:

Akbar Irani

General Editor:

Masoud Rastipour

Managing Editor:

Younes Taslimi-Pak

Cover:

Mahmood Khani

Print:

Miras

No. 1182, Enghelab Ave.,
Between Daneshgah St. & Abureyhan St.,
Tehran, Iran

Postal Code: 1315693519

Tel: 66490612, **Fax:** 66406258

Website: www.mirasmaktoob.com

E-mail: gozaresh@mirasmaktoob.ir

Table of Contents

Editorial

Jalal Matini and His Contributions to the Persian Written Heritage 3-4

Articles

Takhbīr al-Kalām: A Newly Found Work by Sayf al-Dīn Isfarangī on the Reasons for Revelation of Some of the Quran's Surahs and Verses / Behrouz IMANI 5-9

A Remnant of the Seljuq Period in Aleppo / Ahmad KHAMEYAR 10-12

A Few Mongolian Words and Expressions in *Al-Wasā'il Ilā al-Rasā'il* / Ali SAFARI AQ-QALEH 13-19

By the Might of the Royal Arm: on the Georgian Name of Allāhwerdī Khān / MohamadSadegh MIRZAABOLQASEMI 20-22

In Defense and Devotion: Affective Practices in Early Modern Turco-Persian Manuscript Paintings / Christiane GRUBER; Translated by Nastaran NEJATI 23-50

Three Etymological Notes / Hassan REZAI BAGHBIDI; Translated by Milad BIGDELOO 51-54

Some Evidence for the Accuracy of Bundari's Translation of *Māda Sihr* to *Nāqatu Binti Thalāthīn* / Hossein SHAHRABI 55-63

On the Monostichs and Quatrains of Hussayn 'alī Mīrzā Farmānfarmā / AliReza KHAZAI 64-69

An Introduction to the Challenges of Cataloging Persian Manuscripts in Poland: An Overview of the Manuscripts of *Bahār-i Dānish* and *Ṭuṭī Nāma* in Warsaw and Wrocław / Stanislaw Adam JAŚKOWSKI 70-80

Newly Discovered Poems of Khālis-i Astarābādī / Seyyed Hadi MIRAGHAI 81-87

Reviews and Critiques

A Contemplation on the Edition of *Ahsan al-Qiṣaṣ*: Collating the Edited Text with the Base Manuscript (Preserved in the Library of Celebi Abdullah in Turkey) / Seyyed Reza MOUSAVI HAFTADOR 88-99

A Review of the Textual Variations Between the Edited Text of *Zarrin Qabā Nāma* and a Newly Discovered Manuscript / Sadegh ARSHI 100-113

Essays on Research

What Does an Etymologist Do? (15) / Seyyed AhmadReza QAEMMAQAMI 114-117

Iran in Ottoman Texts and Sources (28)

Life and Works of Freyduṅ Beyk / Nasrollah SALEHI 118-122